

DARYOLAR VA ULARNING TASNIFI

Berdiyev G'ayratjon Xasanboyevich

*Qo'qon davlat pedagogika instituti,
Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari kafedrasida*

katta o'qituvchisi

e-mail: ghairatjohn@gmail.com

tel: +998903618222

Choriyev Eldorbek O'rmonjon o'g'li

*Qo'qon DPI Geografiya
va IBA yo'nalishi 2-kurs talabasi*

Annotatsiya: “Daryolar va ularning tasnifi” mavzusida yer yuzasidagi suv oqimlarining xilma-xilligi va ularni turli mezonlarga muvofiq tizimlashtirish o'rganiladi. Daryolarning klassifikatsiyasiga ta'sir etuvchi asosiy omillar geografik joylashuvi, drenaj havzasi kattaligi, oqim rejimi va relyefi tahlil qilinadi. Daryolarning xususiyatlari va xulq-atvoriga ta'sir etuvchi tabiiy va inson omilining xilma-xilligiga katta e'tibor beriladi.

Tayanch iboralar: Daryolar, daryolar tasnifi, gidrogeografiya, drenaj havzasi, oqim rejimi, daryolarning geografik joylashuvi, daryo relyefi, daryo tizimlari, suv tizimlari ekologiyasi

Аннотация: Тема "Реки и их классификация" рассматривает разнообразие водных потоков на поверхности земли и их систематизацию в соответствии с различными критериями. Анализируются основные факторы, влияющие на классификацию рек, такие как географическое расположение, размеры водосборного бассейна, режим стока и рельеф местности. Важное внимание уделяется разнообразию природных и человекоиндуцированных факторов, влияющих на характеристики и поведение рек.

Ключевые слова: Реки, классификация рек, гидрогеография, водосборный бассейн, режим стока, географическое расположение рек, речной рельеф, речные системы, экология водных систем

Annotation: The topic “Rivers and their classification” examines the diversity of water flows on the surface of the earth and their systematization in accordance with various criteria. The main factors influencing the classification of rivers, such as geographical location, drainage basin size, flow regime and terrain, are analyzed. Important attention is paid to the variety of natural and human-induced factors influencing the characteristics and behavior of rivers.

Key words: Rivers, river classification, hydrography, drainage basin, flow regime, geographical location of rivers, river relief, river systems, ecology of water systems

Daryo - yer yuzasida yoki g'orlar ichidan pastroq balandlikdagi boshqa suv havzalariga, masalan, okean , dengiz , ko'rfaz, ko'l , botqoq yoki boshqa daryo tomon oqib o'tadigan tabiiy oqadigan suv oqimi , odatda chuchuk suv oqimi. Ba'zi hollarda daryo yerga quyiladi yoki boshqa suv havzasiga etib bormasdan o'z oqimining oxirida qurib qoladi. Kichik daryolar daryo, daryo va daryo kabi nomlar bilan atalishi mumkin. Daryo degan umumiy atamaning geografik ob'ektlarga nisbatan qo'llaniladigan rasmiy ta'riflari yo'q, garchi ba'zi mamlakatlar yoki jamoalarda oqim uning hajmi bilan belgilanadi.

Shuningdek, daryolarni tasniflashda ularning kelib chiqishi, kanal tipi, relyefi, inson faoliyatining daryo ekotizimlariga ta'siri kabi turli omillarga asoslanishi mumkin. Shuni hisobga olish kerakki, har bir daryo o'ziga xosdir va o'z mintaqasining o'ziga xos geografik va iqlim sharoitlarini aks ettiradi.

Daryolar tasnifini o'rganish suv resurslarini rejalashtirish, atrof-muhitni muhofaza qilish va suv toshqini kabi tabiiy ofatlarning oldini olish uchun amaliy ahamiyatga ega. Shuningdek, u suv tizimlarini va ularning biosferaga ta'sirini yaxshiroq tushunishga qaratilgan geografik va gidrologik tadqiqotlarning muhim tarkibiy qismidir.

Daryolarni kelib chiqishiga ko'ra bir necha asosiy turlarga bo'lish mumkin. Misol uchun, daryolar muzlik, yomg'ir yoki qor erishi bo'lishi mumkin. Manbalardagi bu farqlar oqim shakllari, suv miqdori va boshqa xususiyatlarga ta'sir qiladi.

Daryolarni tasniflashda drenaj havzasining hajmi ham hisobga olinadi, bu suvni to'playdigan va uni bitta asosiy daryo yoki oqimga o'tkazadigan hududdir. Havzaning kattaligi ma'lum bir mintaqadagi oqim rejimiga, suv resurslariga va biologik xilma-xillikka sezilarli ta'sir qiladi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, inson faoliyati daryolarga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin, jumladan, suv omborlarini yaratish, sanoat faoliyati va qishloq va shahar iste'moli uchun suv olish. Bu omillar gidrotexnika va ekologik barqarorlik jihatlarini qo'shish orqali daryo tasnifini to'ldiradi.

Daryolar vodiylar bo'ylab tog'lar va tepaliklardan oqib o'tishi mumkin va ayniqsa, tekisliklarni kesib o'tganda kanyonlar yoki daralar yaratishi mumkin . Daryo kanali odatda bitta oqimni o'z ichiga oladi, lekin ba'zi daryolar bir-biriga bog'langan bir nechta oqim sifatida oqadi, to'qilgan daryo hosil qiladi, peneplenlar va ba'zi yirik daryo deltalarida sodir bo'ladi . Anastamosing daryolari to'qilgan daryolarga o'xshaydi va juda kam uchraydi; ularda bir nechta sinus kanal bor - biri katta hajmdagi cho'kindilarni olib yuradi. Daryoning bifurkatsiyasining kamdan-kam holatlari mavjud , bunda daryo taqsimotlarga bo'linadi va natijada oqimlar turli dengizlarda tugaydi. Bunga Kosovodagi Nerodim daryosi misol bo'la oladi. O'z kanalida oqayotgan daryo daryo kanalida harakat qiladigan energiya manbai bo'lib, uning shakli va shaklini o'zgartiradi.

1757 yilda nemis gidrologi Albert Brams empirik ravishda daryo tomonidan olib ketilishi mumkin bo'lgan jismlarning suv ostidagi og'irligi daryo oqimi tezligining

oltinchi darajasiga mutanosib ekanligini aniqladi. Bu formula ba'zan Airy qonuni deb ham ataladi. Shunday qilib, agar oqim tezligi ikki baravar oshirilsa, oqim suv ostidagi og'irligi 64 baravar ko'p bo'lgan jismlarni siqib chiqaradi. Tog'li toshqin zonalarida buni qattiq jinslar orqali eroziya kanallari va kattaroq jinslarning vayron bo'lishidan qum va shag'allarning paydo bo'lishi sifatida ko'rish mumkin. U shaklidagi muzli vodiya yaratilgan daryo vodiysini ko'pincha u o'yib ishlangan V shaklidagi kanal orqali osongina aniqlash mumkin.

Daryoning butun oqimi davomida quyi oqim bo'ylab tashiladigan suvning umumiy hajmi ko'pincha daryo va uning tekisligi (giporeik zona deb ataladi) ostidagi yer osti jinslari va shag'allardan oqib o'tadigan katta hajmdagi erkin suv oqimining kombinatsiyasidan iborat bo'ladi. Katta vodiylardagi ko'plab daryolar uchun oqimning bu ko'rinmas komponenti ko'rinadigan oqimdan sezilarli darajada oshib ketishi mumkin. Daryolar tortishish kuchidan kelib chiqqan holda pastga qarab oqadi. Keng tarqalgan noto'g'ri tushuncha, barcha yoki ko'pchilik daryolar shimoldan janubga oqib o'tadi, ammo bu unday emas: daryolar kompasning barcha yo'nalishlarida oqadi va ko'pincha murakkab aylanma yo'llarga ega.

Daryo manbasidan daryoning og'zigacha pastga qarab oqadigan daryolar eng qisqa yo'lni bosib o'tishi shart emas. Alluvial oqimlar uchun to'g'ridan-to'g'ri to'g'ridan-to'g'ri pastlikka, to'g'ridan-to'g'ri to'g'ri va to'qilgan daryolar vodiya bo'ylab u yoqdan-bu yoqqa oqib o'tadi. Tog' jinslari daryolari odatda fraktal shaklda yoki tog' jinslarining zaif tomonlari, masalan , yoriqlar , yoriqlar yoki ko'proq eroziyaga uchragan qatlamlar bilan belgilanadigan naqshda oqadi. Volumetrik oqim tezligi , shuningdek, tushirish, hajmli oqim tezligi va suv oqimi tezligi deb ham ataladi, bu vaqt birligida daryo kanalining ma'lum bir kesimidan o'tadigan suv hajmi.

Sharsharalar yosh daryo vodiysida ham hosil bo'ladi, bu erda qattiq toshlar guruhi yumshoq jinslar qatlamini qoplaydi. Differentsial eroziya daryoning qattiq jinsga qaraganda yumshoq jinsni tezroq yemirishi natijasida yuzaga keladi, bu qattiq jinsni balandroq qoldiradi va pastdagi daryodan ajralib turadi. Pastki qismida cho'milish hovuzi hosil bo'ladi va gidravlik ta'sir va ishqalanish natijasida chuqurlashadi. Suv toshqini daryo aylanishining tabiiy qismidir. Daryo kanallarining eroziyasi va ular bilan bog'liq bo'lgan tekisliklardagi eroziya va cho'kmalarning aksariyati toshqin bosqichida sodir bo'ladi .

Cho'kindilarni etkazib berish jarayonlariga drenaj maydonining kattaligi, havzaning qiyaligi, iqlimi, cho'kindi turi (litologiyasi), o'simlik qoplami va odamlarning yerdan foydalanish va boshqarish amaliyoti kabi ko'plab omillar ta'sir qiladi. «cho'kindilarni yetkazib berish nisbati»ning nazariy tushunchasi (hosildorlik va eroziyaga uchragan cho'kindining umumiy miqdori o'rtasidagi nisbat) ma'lum bir suv havzasida cho'kindining hammasi ham eroziyaga uchramasligini ko'rsatadi (masalan, tekisliklarda cho'kish). Bunday saqlash imkoniyatlari odatda kattaroq hajmdagi suv

havzalarida ko'payadi, bu esa hosildorlik va cho'kindilarni etkazib berish nisbatining pasayishiga olib keladi. Sohil zonasidagi organizmlar daryo kanallarining joylashuvi va oqim shakllarining o'zgarishiga javob beradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, daryolarni o'rganish va ularni tasniflash gidrologiya va ekologiyaning muhim yo'nalishlari hisoblanadi. Daryolar geografik, ekologik va gidrologik kontekstlarda muhim rol o'ynaydi, iqlimga, biologik xilma-xillikka ta'sir qiladi va insoniyat uchun muhim suv resurslarini ta'minlaydi.

Daryolarning tasnifi bu xilma-xillikni tizimlashtirishga va har bir turning xususiyatlarini tushunishga yordam beradi. Shuningdek, u suvni boshqarish, atrof-muhitni muhofaza qilish va suv toshqinlari kabi tabiiy ofatlarning oldini olish bo'yicha samarali strategiyalarni ishlab chiqish uchun asos yaratadi.

O'zgaruvchan iqlim va inson faoliyatining ta'siri kuchayishi bilan daryolarning tuzilishi va funktsiyalarini tushunish suv resurslarini boshqarish va suv ekotizimlarini saqlashga barqaror yondashuvlarni yaratish uchun tobora dolzarb bo'lib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev.Sh.Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz.T.: "O'zbekiston"2017,31-b.
2. Alisherovich, Akbarov. "G'olibjon, and Meliev Muzaffar Saydakbarovich." *Ecological Condition and Development Problems of Recreation Zones of Fergana Region.* *Web of Scientist: International Scientific Research Journal* 3 (2022): 803-807.
3. Askar Nigmatov, Anvar Rasulov, Odil Tobirov. Methodology for Assessing the Tourist Potential of the Nature of the Fergana Valley Using GIS Technologies and Experimental Methods. *Journal of Pharmaceutical Negative Results.* 2022. 2268-2286. <https://doi.org/10.47750/pnr.2022.13.S08.281>
4. Berdiev, Gayratjon Hasanboevich, and Elmurod Alievich Soliev. "Statistical and Comparative Analysis of Temperature and Rain in Fergana." *Nat Sci* 19.4 (2021): 5-12.
5. Isomiddinov, Zokirjon Jaloldinovich, and Xurshidjon Abduvohidovich Ma'murov. "YER YUZASIDA TARQALGAN BIOSENOZ VA POPULYASIYANING ASOSIY XUSUSIYATLARI." *Интернаука* 8-3 (2017): 38-40.
6. Mamanovich, Abdunazarov Lutfullo, B. G. A. Xasanboevich, and Nazarov Husniddin Yoqubovich. "Farg'ona vodiysida transchegaraviy suv muammolari." *Интернаука* 8.12 Часть 3 (2017): 45.
7. Mamanovych, Abdunazarov Lutfilllo, Meliyev Muzaffar Saidakbarovich, and Erqulov Turdimorod Abduraxmon o'g'li. "Village Economy And Environmental

- Protection." *Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL)* 3.12 (2022): 267-270.
8. Ma'murov, Xurshidjon Abduvohidovich. "Farg'ona Viloyatida Demografik Jarayonlarning Qishloqlardagi Xolati." *Интернаука* 21-3 (2019): 85-86.
 9. Naziraliyevich, Khoshimov Azamat, and Berdiyev Goyratjon. "THE OCCURRENCE OF THE IRRIGATION SYSTEM OF THE SUKH RIVER ARRIVAL AND DEVELOPMENT." *ASIA PACIFIC JOURNAL OF MARKETING & MANAGEMENT REVIEW ISSN: 2319-2836 Impact Factor: 7.603* 11.12 (2022): 395-400.
 10. Qarshiboyevna, Komilova Nilufar, et al. "AHOLI SALOMATLIGI VA SOG'LIQNI SAQLASH TIZIMINI YAXSHILASHDA HORIJY MAMLAKATLAR TAJRIBASI." *PEDAGOG* 6.6 (2023): 112-117.
 11. Saidakbarovich, Meliyev Muzaffar, and Berdiyev Gayratjon Hasanboyevich. "PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF EDUCATION OF ENVIRONMENTAL LITERACY OF SCHOOL STUDENTS." *ResearchJet Journal of Analysis and Inventions* 3.12 (2022): 134-139.
 12. Saidakbarovich, Meliyev Muzaffar, and Jobborov Azamjon Mashrabovich. "FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE IN THE TEACHING OF FLORA AND FAUNA IN GEOGRAPHY CLASSES." *Academicia Globe: Inderscience Research* 3.12 (2022): 115-118.
 13. Saidakbarovich, Meliyev Muzaffar, et al. "PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF EDUCATION OF ENVIRONMENTAL LITERACY OF SCHOOL STUDENTS." *ResearchJet Journal of Analysis and Inventions* 3.12 (2022): 134-139.
 14. Saidakbarovich, Meliyev Muzaffar, Kokan SPI Teacher, and Kokan SPI Student. "GEOGRAPHICAL CHARACTERISTICS OF FUNERALS." *Innovative Technologica: Methodical Research Journal* 3.12 (2022): 72-78.
 15. Saidakbarovich, Meliyev Muzaffar. "Ecological Features of Biogas Production." *International Journal on Orange Technologies* 3.3 (2021): 214-216.
 16. Saidakbarovich, Meliyev Muzaffar. "Use and Protection of Water Resources." *International Journal on Orange Technologies* 3.3 (2021): 212-213.
 17. Tobirov O., Nigmatov A. «Classification Of Geosystem For The Purpose Of Tourist Zoning And The Role Of Natural Geographical Approach» *New York Science Journal* 2022; 15(2). USA, pp. 7-13. (11.00.00; №5)
 18. Tobirov O., Nigmatov A. «Natural Geographical Features Of Geographical Tourism In The Fergana Valley As A Part Of Uzbekistan» *Researcher* 2022; 14(2), USA, pp. 1-12. (11.00.00; №6)
 19. Tobirov O., Nigmatov A. «Scientific And Theoretical Foundations Of The Concepts Of Tourism, Geography And Geographical Tourism» *The American*

Journal of Interdisciplinary Innovations and Research, Las Vegas, USA, March 13, 2021, pp. 1-10. [**Journal Impact Factor (2019-5.348 , 2020-5.498, 2021-5.676) Journal Impact Factor For Current Year (2022- 6.233)**]

20. Tobirov O., Nigmatov A. «The Methodological Basis of Geographical Tourism» Nature and Science, Volume 19, Number 5, May 25, 2021, USA, pp.19-25. (11.00.00; №4).
21. Tobirov O., Nigmatov A. «The Necessity To Develop Geographical Tourism In Diversification Of Tourism Industry» European Science Review, № 5-6/2021, Austria, pp. 9-16. (11.00.00; №2)
22. Tobirov Odiljon. Methodology for Assessing the Tourist Potential of the Nature of the Fergana Valley using GIS Technologies and Experimental Methods. Preprints 2022, 2022090181. <https://doi.org/10.20944/preprints202209.0181.v1>
23. Xasanboyevich, Berdiyev G'ayratjon, Ahmadjonov Ilknur Axrorjon o'g'li, and Karimov Shoulug'Zokirjon o'g'li. "FARG 'ONA VILOYATINING EKOLOGIK HOLATI: KENG QAMROVLI TAHLIL." *PEDAGOG* 6.6 (2023): 124-129.
24. Xasanboyevich, Berdiyev G'ayratjon, Ahmadjonov Ilknur Axrorjon o'g'li, and Karimov Shoulug'Zokirjon o'g'li. "FARG'ONA VILOYATIDA TURIZMNI RIVOJLANTIRISH." *PEDAGOG* 6.6 (2023): 118-123.
25. Xasanboyevich, Berdiyev G'ayratjon. "FARG 'ONA VILOYATI TIBBIY-GEOGRAFIK SHAROITINI O 'RGANISH VA KASALLANISHLAR TARKIBI TAHLILI." *PEDAGOGS jurnali* 35.4 (2023): 71-75.
26. Xasanboyevich, Berdiyev G'ayratjon. "O'ZBEKISTON DARYOLARINING XO'JALIKDAGI AHAMIYATI VA ULARNI MUHOFAZA QILISH." *PEDAGOGS jurnali* 35.4 (2023): 24-28.
27. Xasanboyevich, Berdiyev G'ayratjon. "YADROVIY QUROLLAR XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH." *PEDAGOGS jurnali* 35.4 (2023): 29-34.
28. Бердиев, Файратжон Хасанбоевич, and Феруза Солижонова Мелибоева. "СУВ РЕСУРСЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ТРАНСЧЕГАРАВИЙ МУАММОЛАРИ." *Интернаука* 10-4 (2017): 29-31.
29. Мелибоева, Феруза Солижонова. "ФАРФОНА ВОДИЙСИ СУВ РЕСУРСЛАРИ ВА УЛАРИНИНГ ХАЛҚ ХЎЖАЛИГИДАГИ АҲАМИЯТИ." *Интернаука* 10-4 (2017): 34-36.